

A FEKETE TYÚK ÉS A MUZSIKA

Közelítés egy népmeséhez

Írta: Végvári József

Az utóbbi két évtizedben megjelent és felerősödött kutatási vonalak egyikében népmeséinket, sőt egész népművészetünket törekszünk jóval többnek látni, mint az egyszerű népjátékos képzelőereje, díszítő-mesélő kedve megnyilvánulásainak, mint amelyek csakis alárendelt helyzetben lehetnek a „komoly”, az „igazi” vagy „magas szintű” szépirodalomhoz képest; ezt az alárendelt helyzetét tükrözi az oktatásban, kutatásban neki juttatott jelenlegi szerep. Ennek a kutatási vonalnak eddigi talán legerőteljesebb jelentkezése a *Csodakút* című kötetben volt mérhető, de említhetjük az *Aki nem hiszi, járjon utána* címmel megrendezett tanácskozásokot a népmeséről, a Pesthidegkúton működő *Magyar Hagyomány Műhelyét*, és még más rendezvényeket, melyek egyik közös jellemvonása, hogy a hivatalos tudomány igyekszik tudomást nem venni róluk. Alábbi megközelítésünk szintén ebben a vonulatban jelöli ki a maga helyét.

Az elemzésre kiválasztott mese szövege:

AZ ÉGIG ÉRŐ PASZULY

Egyszer volt, hol nem volt, hetedhét országon is túl, volt egyszer egy szegény asszony: Annak volt egy fia meg egy kis tehénkéje. Egyszer úgy elfogyott az ennivalójuk, hogy el kellett a kis tehénkét hajtsák a vásárra, hogy eladják. Mondja az anyja a kisfiúnak:

– Eredj, fiam, reggel hajtsd el. De vigyázz ám, hogyan adod el, nehogy károsak legyünk benne.

El is hajtotta a fiú a vásárra, hát mindjárt akadt is vevője. Meg is csinálta a vásárt a fiú, elcserélte a tehenet egy szem paszullyal. Vitte haza a paszulyt a kisfiú, mutatja az anyjának, mit kapott.

Az anyja sírt keservesen, hogy a tehénkét ennyiért adta oda. De a fiú vigasztalta:

– Ne búsuljon, édesanyám, azt mondta az öregember, aki megvette a tehenet, hogy még most, este ültessem el, s meglátom, hogy mi lesz belőle.

Elültette a kisfiú az ablak alá a kis kertbe a paszulyt, de még vacsorázni sem tudott, úgy várta, hogy mi lesz vele. Csak lefeküdt.

Hát reggel, mikor felébredt, látta, hogy kikelt a paszuly. Kinéz az ablakon, de nem is látta tetejét. Gondolta, kimegy, megnézi kívülről.

Kiment s megnézte, de bizony őkegyelme hiába bámulta, nem látta a tetejét. Mondja az anyjának:

– Na látja, édesanyám, mennyi ér paszuly. Megyek, felmászom a tetejére.

Az anyja mind kérte, hogy ne menjen, de mégis elment. Délfele elindult, s ment felfele a paszulyon. Addig ment, mendegélt, már olyan magasságban volt, hogy szinte szédült. Akkor egyszer csak elérte az égboltot.

Hát ott az égbolton volt egy kis nyílás. Bekukucskál a fiú, s lát ott valami világosságot. Azt gondolja magában:

"A paszulynak elértem a tetejét, de most már szeretném megnézni, mi van ott benn."

Összeszedte a bátorságát, s belépett az ajtón. Hát látja, hogy ott nem is messze van egy kis házikó. Gondolja magában:

"Most már úgyszólván itt szállást kérek, s reggel megyek haza."

Hát ahogy benyit, ott talál egy asszonyt. Felkérdi az asszony: – Hol jársz itt, te kisfiú, mikor az én uram a hétfejű sárkány? Ha meglát téged, rögtön megesz!

Jaj, könyörgött a kisfiú, hogy bújtsa el, mert ő úgy fél a sárkánytól.

Kérdi az asszony: – Éhes vagy te, kisfiú?

– Jaj, bizony éhes én – felelte a kisfiú –, még tegnap se ettem semmit.

Az asszony adott vacsorát a kisfiúnak, a kisfiú megköszönte szépen a szívességet.

– Namármost gyere, rögtön bújjál el, mert jön haza az uram, s ha meglátja, hogy itt vagy, mind a kettőnket megöl. De hová? – gondolkozik az asszony. Hova bújtassa el a kisfiút? Gondolja magában, behozza a dagasztóteknőt, beteszi az ágy alá, s aláborítja a kisfiút.

Álmos volt a kisfiú, de úgy meg volt ijedve, hogy nem mert elaludni. Hát mikor üti az óra a tizenkettőt, támad nagy dörömbölés, zúgás. Jön haza a hétfejű sárkány, hoz egy fekete tyúkot a hóna alatt. Leteszi az asztalra, s mondja:

– Tojj egyet!

Hát rögtön tojt a tyúk egy aranytojást. A sárkány megint rákiáltott:

– Tojj még egyet!

Ameddig mondta a sárkány, addig mindig tojt a tyúk. De a sárkány nagyon éhes volt.

– Asszony, vacsorát ide! – kiabálta.

Ad az asszony vacsorát, vacsorázik a sárkány. Mikor megvacsorázott, azt mondta a feleségének, hogy adja oda a muzsikáját. Amint ott muzsikál, egyszer csak elkezd szaglálni.

– Te asszony, miféle idegen szag van ebben a házban?

– Csak nyugodjék, lelkem, muzsikáljon, nincs itt semmiféle idegen.

– Dehogy nincs. Nekem rögtön add elő, mert különben téged is széjjeltéplek.

Az asszony addig csitította, amíg belenyugodott, s amint ott muzsikált, egyszer csak elérte az álom s ahogy ott ült a karszékekben, szép csendesen elaludt. Még nem is horkolt. Gondolta magában az asszony, jó lesz neki is lefeküdni, mert mindjárt megvirrad, s még nem is aludt.

A kisfiú, mikor észrevette, hogy mind a ketten elaludtak, kibújt a teknő alól, hóna alá fogta a fekete tyúkot, a másik kezébe a muzsikát, s gyerünk, szaladt vele ki a házból. Szaladt. Mikor jött volna be a lyukon, ahol felment, gondolja magában, visszanéz, vajon nem jön-e a sárkány a tyúk után. Hát úgy megijedt, mert a nagy sárkány egészen a nyomában volt már, úgy szaladt.

A kisfiú gyorsan leeresztette magát a szál paszulyon, a szekerce éppen künn volt a karfán, vette, s hamar kivágta a szál paszulyt vele. A sárkány lebecskázott, keze-lába kitörött, s a kisfiú agyonütötte s elégette. Többet nem kell féljen tőle senki.

Akkor bement az anyjához, aki nagyon búsult miatta, hogy hova lett.

– Ne búsulj, anyám, lesz ezután mit együnk, lesz pénzünk, aranyunk elég!

– Jaj, honnan lenne, fiacskám? – kérdi az anyja. – Mikor a tehenet elhajtottad, nem adtak érte csak egy szem paszulyt; ha a tyúkot eladjuk, azért nem kapsz csak egy felet.

– Jaj, dehogy adom én el ezt a tyúkot – mondja a kisfiú.

Bevitte a házba, felállította az asztalra, megsimogatta, s mondta neki:

– Tojj egyet!

Hát a kis tyúk rögtön tojt egy aranytojást a kisfiúnak is. Az anyjának tátva maradt szeme-szája a nagy csodálkozástól. Addig tojatták, amíg meggazdagodtak. Csináltak szép házat, csúrt, vettek sok szép jószágot a pajtába, s vettek sok szép ruhát maguknak. A kisfiú egész nap csak muzsikált, az anyja meg csak hallgatta. Aki nem hiszi, járjon a végére.¹

A fenti kutatási vonalat követjük már abban is, hogy fölteszük: 1) ebben a mesében is fontos szerepet játszik a beavatás, melyen a hősnek kell átesnie; 2) e beavatás során a hős olyan utat jár be, mely térben és időben is túlmegy a mindennapi tapasztalás határán, például helyszíne a csillagos ég. Ezt az utat gyakran összekeverjük a képzeletbeli utazással, és az egész ügyet a mesélők dús fantáziájának tulajdonítjuk. Sokkal többről és másról van szó, és legfőbb ideje végre megtenni azokat a szellemi erőfeszítéseket, melyek e két jellegzetesség megértéséhez szükségesek. Jelen elemzésünkben inkább ennek az útnak a tényleges térbeli-égbeli állomásait igyekszünk megkeresni.

Hősünk beavatása alighanem a vásáron kezdődik, hiszen nem mindennapi cserébe egyezik bele: tehenét adja egy szem babért. Ismerjük az öregember, öreg koldus jelentőségét népmeséinkből: a vele való találkozás sorsfordító jelentőségű a hős szempontjából. Pusztán „kereskedelmi” szempontból rendkívül előnytelenek e találkozások, az öregtől vagy „csak” jó szóval, vagy értéktelennek látszó tárggyal kell beérni. Nagy hitnek és bizalomnak kell a kisfiúban

---

¹ *Icinke-picinke. Magyar népmesék óvodásoknak.* Válogatta és szerkesztett: Kovács Ágnes. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1972. Szücs Kati meséje.

lennie, ha belemegy ilyen cserébe. Emellett nagyon fontos, hogy ezeknek az öreg embereknek a tanácsát pontosan meg kell fogadni, s a kisfiú így is jár el. Már itt nyilvánvaló: tudja, hogy ő valamilyen feladatra kiválasztódott, és ennek meg is akar felelni. Ekkor válik fontossá *ér* szavunk jelentésköre: az édig érő paszuly egyúttal fel is *ér* az éggel, vagyis egyenértékű vele, amennyiben a segítségével égbe jutó hős birtokba veheti az ott található, és csak az embert megillető javakat.

Érdemes kis kitérőt tenni *paszuly* szavunk irányában, hiszen gondolhatni, hogy nem véletlenül választódott ki éppen a bab nevű növény arra a célra, hogy hősünket az égbe vezérelje. Nemcsak alakjánál fogva idézi meg a *vesét* (a vese minden leírásban „bab alakú szerv”), hanem nyelvjárási *vázso* neve által is. Hosszabb levezetésekkel kimutatható, hogy nyelvünkben a vese szó egyaránt köthető a *szív*hez (VeSe megfordítva SzíV) és a FeJhez (a Fő – FeJ – FeJlik ~ FeSlik ~ PeZSeg ~ BuZog sor révén). Ez meglepő párhuzamot mutat a kínai orvoslás egyes alaptételeivel: a vese az egyéni Fejlődésért felelős, mivel ura a csontoknak és tartalmuknak, tehát az agyVeLőnek is (dr Eőry Ajándok szíves szóbeli közlése), és érdemes idézni egy szakkönyvből: „a vesék tárolják az ősi energiát, a Yuan Qit; ebből adódik, hogy a «tehetség és ügyesség onnan sugároznak szét.» A tehetség és az ügyesség azt jelképezik, ami az egyén legmélyéről fakad, ami a legalapvetőbb, a legerősebb vonatkozása, amit őseitől örököl.”² Továbbá a „vesék a fülbe nyílnak”, és a vese meg a szív ugyanazon a meridiánon helyezkednek el.

A kisfiúnak bizony szüksége van tehetségre és ügyességre, hogy világ körüli útját véghez vigye. Mert hogy itt nem a mi kis földi világunkról van szó, ez rögtön kiderül, amikor feljutva az égbe, bekéredzkedik a házikóba, és az asszonytól megtudja, hogy az ő ura a hétfejű sárkány. De hát a hős most nem az asszony megszabadítására érkezik, mint más mesékben. Csakugyan: miért megy föl az égbe? Útjának ilyen értelemben nincsen előzménye, nem raboltak el senkit és semmit, akit vagy amit vissza kellene szereznie. Erre már csak koránál fogva sem alkalmas. Kisfiúról van szó, tehát a nőülés szóba sem kerülhet, megszabadítandó királykisasszonyok itt nem szerepelhetnek. De – szintén koránál fogva – arról sem lehet szó, hogy ő már a földi világban megszerezhető tudást birtokolja, s ennél magasabb szintű tudás birtoklásáért mászik föl az égbe. Éretlen, *süldő* legényke, akinek még érnie kell, ezért is szükséges az édig érő paszuly. És hogy ő még ugyancsak sületlen, sőt keletlen, mutatja az, hogy a sárkány segítőkész felesége *dagasztóteknőbe* (angol változatban: sütőbe) bújtatja el éjszakára. A dagasztóteknő – ugyanúgy mint pl. a kotlós leborítására szolgáló kas – igen alkalmas arra, hogy bontakozó csírák, életjelenségek megérlelődjenek.

A *Csodakút* ismerői talán már türelmetlenül kérdezik: milyen közegben játszódik a történet? Alapszabályként tekinthető, hogy a cselekményt megpróbáljuk elhelyezni az Állatöv valamelyik pontján, a 12 tulajdonságcsoporthoz egyikében. Föltehetjük, hogy történetünkben meghatározó a Bika közege lesz: végig evésről, gazdagságról, és – természetesen a művészet sem maradhat el – muzsikáról van szó. Hiszen azzal kezdődik a történet, hogy enivalót kell szerezni, és azzal végződik, hogy végre szert tettek a gazdagságra, szép ruhákra és egyebekre. Az étkezés, a vacsora annyira fontos, hogy még a sárkánytól való rettegést is háttérbe szorítja egy időre.

Itt mindjárt fölmerülhet egy úgynevezett „erkölcsi” kérdés: volt-e joga ily módon a kisfiúnak elhozni a sárkánytól az aranytojást tojó tyúkot és a muzsikát? Hiszen más meséktől eltérően itt nem az történt, hogy a sárkány ellopott volna bármit is a földi világból, s azt most vissza kell szerezni. Tehát akkor a kisfiú – tolvaj lenne? Mert ellopott valamit, amihez nincs jogcíme? Ez az erkölcsi kérdés rendkívüli módon nyugtalanította az egyik angol változat átköltőjét: úgy gondolta, mindenáron igazolnia kell a kisfiú „tolvajlásait”. Ezért kitalált egy előzményt a meséhez, mely szerint a sárkány (az angol változatban: óriás) előzőleg a földön élt, s megirigyelvén a kisfiú apjának gazdagságát és jóságát, tervet eszelt ki, hogy kirabolja és megölje, s e tervet végre is hajtja. Megjelenik egy jó tündér is, aki az apa őrzőangyala volt, de nem volt képes feladatát betölteni, mert ő is erkölcsi kihágást (!) követett el és büntetésből felfüggesztették, mi több, az óriás őt is meglopta: elorozta csodatyúkját és muzsikáját. A tündér kötelezi a kisfiút, hogy álljon bosszút apjáért és szerezze vissza az ellopott kincseket, különben ő is bűnhődni fog. Ezzel az úgynevezett

² Dr Simoncsics Péter: *Akupunktúra, életenergia, egészség*. Téka Könyvkiadó, h.n., 1990, p. 81.

racióális gondolkodás szempontjából minden a helyére kerül, ennek pedig ára van: egy túlírt, rosszul szerkesztett, borzalmas tanmese.³

Bátran kimondhatjuk: a teremtmények közül egyedül az ember a teljesség birtokosa, tehát eleve jussa van mindenhez, ami az ég alatt és felett található. Ha ez utóbbiakról elfeledkezne, vagy a bátorság hiányzik hozzá, jön egy öreg koldus, és figyelmeztet rá: neked van egy utad fölfelé. Megértél rá, tehát meg kell tenned, és meg is kapod hozzá a szükséges segítséget. De akkor élj vele! És amire ott szert tettél, elnyertél, azt le kell ide hoznod és a többiek javára kamatoztatnod. Le *kell* hoznia azt, amit ott talál. Nem azért kapta a babszemet, hogy aztán az édig növvő paszulyszárat csak nézegesse, esetleg kirándulásokat, turistautakat és városnéző sétákat tegyen az égbe, gyönyörködjön a látnivalókban fényképezőgépet kattintgatva, hogy aztán majd itthon esetleg vetítettképes előadásokon számoljon be a látottakról. Egyetlen út jöhet szóba, s ennek sikerrel kell járnia, nincs több esély.

Tudjuk-e azonosítani az égi helyszínt? Legalábbis kísérletet tehetünk erre. Mit keresünk? Vannak jól azonosítható „tétéleink”: sárkány, tyúk, muzsika, ráadásul úgy, hogy a Bika se maradjon ki a dologból. Amint a kisfiú átbújik az égbe nyíló ajtón, megpillantja a sárkány házát. Nos az égbolton éppenséggel található egy sárkány, a *Draco* csillagkép, a β Draconis-nak pedig magyar neve is van a népi csillagnevek között: Sárkány koronája. Ha föltesszük, hogy hősünk ezen a tájon érkezik föl az égbe, a közelben meg kell találnunk a két kulcsfontosságú tételt, amelyeket majd magával visz le a földre. Ha a Hevelius féle csillagterképet nézegetjük, meglepetésünkre meg is találjuk a muzsikát, még hozzá igen különös keretben: egy madár testébe illesztve! A *Lant* csillagképről (*Lyra*) van szó, mely az ábrázolásban keselyűféle madárnak tűnik, kiterjesztett szárnyai között a hasán jól látható egy húros hangszer, a lant. A madár tartása kissé emlékeztet a nagyszentmiklósi kincs égberagadási jelenetére. Említésre méltó, hogy e csillagkép egyik csillaga, a Vega, az égbolt legfényesebb csillagai közé tartozik, magyar népi neve pedig *Csász*. De vajjon miért íródik egybe a kettő? Gondoljunk csak vissza a mesére: „hóna alá fogta a fekete tyúkot, a másik kezébe a muzsikát, s gyerünk, szaladt vele ki a házból... gyorsan leeresztette magát a szál paszulyon.” Ha egyik kezében a tyúk van, másikkal a lantot (hárfát stb.) szorongatja, akkor mivel kapaszkodott lefelé menet? Tudunk olyan változatról is, melyben a kisfiú többször megteszi az égi utat, és egyenként hozza le a javakat, de most a főntebb közölt változatot szeretnénk értelmezni.

Mondhatnánk félsiker, hiszen a muzsikát sikerült elég pontosan azonosítani – népünk nyelvén a muzsika elsősorban húros hangszert jelent, főleg hegedűt, amely ugyancsak pengethető. A tyúk viszont még nincs meg, igaz, hogy a keselyű is madár, és esetleg tojhat aranytojást is, de mégis messze áll a tyúktól (vajjon jelent-e segítséget, hogy van ilyen népdalunk: „Hármat tojott a fekete *kányd*”?). Felfigyelünk arra, hogy a Sárkányhoz szintén nagyon közel eső Hattyú csillagkép egyik régebbi angol neve *tyúk*, legfényesebb csillagjának neve pedig – Deneb – teljes arab alakjában a *tyúk furoktollazata* jelentésű. Maga a magyar Hattyú név hangtanilag szintén nem áll túl messze *tyúk* szavunktól, tekinthető annak negfordításaként. Ugyanakkor felrémlik, hogy valahol ténylegesen tyúk is van az égbolton, és ha újra végigolvassuk a Toroczkai-könyvben⁴ található jegyzéket a népi csillagnevekről, találkozunk egy különös névvel: *Kottafijas* = Plejádok, vagy közönséges nevén a Fiastyúk. Találkoztam én már ezzel a névvel, de átsiklottam rajta mint nehezen értelmezhető tételen. Most azonban váratlanul olyan „szövegkörnyezetbe” került, ahol kezd érthetővé válni. Népi műveltségünk egyik igen jellegzetes vonása jelenik meg előttünk: az, hogy a különféle műfajok egy nyelven beszélnek, egymást magyarázzák, teljesítik ki a képjelek: egyszer a hímzés ábrája a néptánc valamely részletét, másszor a fába karcolt jelenet a népdalt, most a népi csillagnév a népmesét.

---

³ Az angolul tudók kedvéért jegyzem meg, hogy ez a változat a Világhálón is olvasható (egy 1820-ban megjelent könyvből) a következő címen: <http://www-dept.usm.edu/~engdept/jack/h.htm>. De a *Jack and the Beanstalk* címre rákeresve, más változatok is megtekinthetők.

⁴ Toroczkai-Wigand Ede: *Öreg csillagok*. Táltos kiadása, Budapest, 1916.

Érdeemes kicsit megállni, mert több szempontból is kulcsfontosságú tételhez érkeztünk. A csillagképi oldalt tekintve, a Fiastyúk (egyéb nevei: Csürkecsillag, Kaptárhúgyga, Hetevén) a Bika csillagképben található, ezzel megerősíti feltételezésünket, miszerint az egész történet az érzéki javak megszerzése körül forog: gazdagság és művészet. A Kottafijas elnevezés ennek volna összetett képjele. Vegyük észre, hogy itt csibék helyett aranytojások vannak, amelyek nagyon szépek lehetnek, de az életet nem viszik tovább. A mese végén látható, hogy Bika őurasága leragad saját élvezetei körébe, ahonnan nincs továbblépés, legalábbis maga erejéből nem tud továbblépni.

Következhet a Kottafijas név nyelvi kiaknázása. Korábban valószínűleg elintéztük volna azzal, hogy egyszerű hangutánzó, illetve állathívogató szóval állunk szemben: egyfelől a *kot-kot*, *kotkodál*, *kotyog*, másfelől a gazdasszony kotlóst hívogató *kotá-kotá-kotáfijas* kiáltása. Csakhogy itt megkettőződik a *t* hang (Kibédrről adatomja az *Új magyar tájszótár*), és ezzel már zenei képzetek kerülnek elő. Ma a tyúkot általában nem tartjuk énekes madárnak⁵, illetve hangját zenei szempontból értékelhetőnek (a hattyúnak is csak egyik fajtáját), de pl. angolban a fönt már említett *hen* 'tyúk' és *swan* 'hattyú' szavakat egyaránt egy olyan tőre vezetik vissza, melynek jelentése 'énekes madár'. De nemcsak a dallam jöhet szóba, hanem az ütem is. Idézett szótárunk olyan példamondatai, mint *Kottára illeszti a lábát* vagy *A gerebjülés kóutára ment* a tánclépés és a munka ütemességére utalnak. Megfigyeltük-e már, milyen ütemérzéssel *kotyog* a *kotlós* a csibéinek? Mintha óra lenne beleépítve! Ezzel lehetne kiegészíteni egyik múlt századi szótárunk⁶ magyarázatát, melyben elutasítja *kotta* szavunk latin eredeztetését; sajnos mára ez lett kizárólagos, holott nehéz megérteni, hogyan lett a latin *quot* 'hány? mennyi?' jelentésű kérdőszóból nálunk – hangjegy. A magyar *kot* gyökből ugyanis nemcsak a *kotyog*, *kotkodál* vezethető le, hanem *kattog*, *kótog* 'kopácsol', *kótis* 'harang nyelve, mozsár törője, stb.' is. Továbbá *kotta* a népnyelvben a *citera* húrját is jelenti, márpedig onnan indultunk ki, hogy *lant* és *mu:sika* egyaránt húros hangszerekre utaló szavak. Ehhez már csak annyit kell hozzátenni, hogy nálunk a *lant* – kolompra is vonatkozhat, a kolomp pedig tekinthető a *harang* hangalaki változatának (természetesen nem az akadémikus hangtanon belül, hanem a magyar szerves műveltségen belül most kidolgozás alatt álló, ahhoz teljes mértékben igazodó nyelvi elemzés keretein belül). Ekkor már meg tudunk magyarázni legalább két nyelvi sajátosságot: 1) magyarban azt, hogy a *kotyog*~*kettyeg* nemcsak hangrendi párt jelöl, hanem itt mélyebb tartalmi összefüggés van a két szó között; 2) angolban a *kotlóstyúk* furcsa *clock-ben* 'óra-tyúk' nevét, melynek első elemét a legtekintélyesebb angol szótár⁷ csakis hangutánzóként fogja fel (*cluck* 'kotkodál'), és élesen elválasztja az óra jelentésű *clock* főnévtől, melynek eredeti jelentése: harang (lásd német *Glocke* 'harang, csengő').

Térjünk most vissza madarunkhoz és a hasán lévő lantához, mert a lantnak, illetve lantszerű hangszereknek érdekes neveik vannak nyelvünkben. Bátran föltehetjük, hogy e nevek jó része vonatkoztatható mesénkhez, ezzel ellent mondva – ahogy eddig is tettük – a mai nyelvészet azon alaptételének, hogy a nyelvi jel önkényes és megegyezéseszerű, közte és a valóság darabjai között rendszerszerű megfelelés nem lehet, ha mégis, akkor az csak a véletlen műve. Egyik ilyen név a *koboz*, mely nyelvünkben lantszerű hangszert és bőgőt egyaránt jelenthet. A *koboz* szócikkében jeles múlt századi szótárunk magyarázatképpen két latin szót említ meg zárójelben: *pandura* és *lyra*. Az utóbbival semmi gondunk nincsen, hiszen ez a szóbanforgó csillagkép ma is használatos latin neve (emellett a költészet jelképe, stb.), de a *pandura* alapos okot ad a rácsodálkozásra. Kis szótári kutatással kideríthető, hogy nyelvi rokonságban áll több különféle húros, pengetett hangszer nevével, köztük a *mandolin*, *bandura*, *bandzsó* és még néhány, talán még a *tambura* is (B~T illetve P~D hangátvetéssel, vagy az első elem – *tamb* – megfordításával) idesorolható. De nem is ezen csodálkozik el a magyar anyanyelvű ember, hanem azon, hogy e hangszert jelölő szó gyakorlatilag

⁵ De mit ír Csokonai? *Édes a te danolásod, / Jérce-forma kotyogásod; / Kitty-kottyod innepi ének / Bús szívemnek, szegénykének*. Akkor is megfontolandó, ha e sorok egy kulacsához szólnak.

⁶ Czuczor Gergely–Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. I-IV. köt.: Emich Gusztáv magyar akadémiai nyomdásznál, Pest, 1862-67; V-VI. köt.: „Athenaum” Irodalmi és Nyomdai R. Társulat, Pest, 1870-1874.

⁷ *The Oxford English Dictionary*.

egyetlen végső és elhagyható magánhangzóban különbözik *pandúr* szavunktól (meg az *u* hang hosszúságában), amelyet viszont egészen más jelentésben ismerünk.

A „korszerű gondolkodású” és európai szinten művelt ember (főleg ha bölcész is) ilyenkor szokott diadalmasan fölkiáltani: „Na látják, ez is mutatja, mennyire logikátlan és ésszerűtlen a nyelv, mennyi benne a kiszámíthatatlan önkényesség és gyermeketeg képzelőerő! Mert hiszen ugyan mi köze lehet egymáshoz a pengetős hangszernek és a «rendfenntartó fegyveres alakulat tagjának»? Adjunk hálát Saussure-nek, aki 100 évvel ezelőtt a nyelvtudomány alapelveként szögezte le a nyelvi jel önkényességéről szóló tételt, amelyből sikerült a 20. századi műveltséget meghatározó alapelvet kovácsolni.” Vegyük észre, hogy ez az elv, mely az indoeurópai, sémi, sino-tibeti stb. nyelvekre igaz lehet (de rájuk sem teljesül egészében), a magyar nyelvre kiáltóan nem igaz (legföljebb annak nagyon felszínes, rontott, fogyasztói rétegére igaz), sőt velejéig hazug, ugyanakkor felmentést ad tömegek számára (beleértve a bölcészeket) a szellemi restségre. Hiszen ha szavaink önkényesek, akkor fölösleges a szókincs belső rendjéről gondolkodni, és ezt kemény, rendszeres, rosszul fizetett munkával feltárni népköltészetünkben. Márpedig szavaink és a köztük fennálló szerves összefüggések magát a világmindenséget képletezik szerkezetében, keletkezésében és működésében egyaránt, tanulmányozásuk – együtt népünk alkotóerejének más megnyilvánulásaival, mint a népművészet különböző ágazatai – a tudás teljességét adhatja meg. Égbekiáltó bűn erről lemondani, ezt sutba dobni a „korszerűség” hazug jelszavával, és lecserélni szervesen, kiürült nyugati vagy keleti „műveltségekre”, amelyek eleve lemondanak a teljességről, eleve csak részlegességet tudnak fölállalni.

Lássuk a bizonyítékokat! Az elfogultság vádját kikerülendő, előbb a nagytekintélyű *The Oxford English Dictionary* két idevonatkozó szócikkét nézzük meg: „1. **pandour, pandoor (pandur** alakban is)... szerbhorvát *pándúr*, ‘rendőr, törvényszolga, altiszt; lovasrendőr, ill. a közbiztonság őre; a szántóföldek és szőlőskertek felügyelője’... (saját kiemelésem – VJ) ...valószínűleg összefügg a latin *banderius* ‘valamely zászló alatt gyülekező’ szóval (vö. magyar *bandérium* – VJ), melynek első jelentése ‘*búzaföldek és szőlőskertek őre*’ (saját kiemelésem – VJ) ...nem származhat a magyarországi Pandúrpuszta nevéből...” — „2. **pandora, pandore (pandur** alakban is).. görögből, de ott ismeretlen eredetű... ..hangszer, melynek feltalálását Pán istennek tulajdonították⁸... az eredeti görög és római *pandura* voltaképpen háromhúrú lant... a névnek és hangszernek is számtalan módosulata van...”

Nézzük most meg, mi a *pandúr* a Czuczor-Fogarasi féle szótár szerint? „Aki a köz bátorságra felügyel”. És hogy hívjuk ma a „búzaföldek és szőlőskertek őreit”? Ugye *csősz*nek? „Aki a határban a tilosokra felügyel” ugyanezen szótár szerint. És a Lant (melynek mint hangszernek más nevei a *koboz* és *pandura*) csillagképbeli fényes Vega csillagnak mi is volt a Toroczkai által közölt népi neve? Ugye *Csősz*? Lehet, hogy ezek mind véletlenek. De akkor nem sok egy kicsit a véletlenekből? A *pandúr* szócikkében Czuczor-Fogarasi a következő jelentéseket közli: „*megyekatona, badnagy, csetnek* (Bácskában), *látó*, latinosan *persecutor* (elemére nézve a *banda, bandíta, Banner* ‘zászló’ szavakkal van rokonságban).” Tehát nemcsak anyanyelvünkben rajzolódik ki ily módon egy korábban talán is nem sejtett összefüggésrendszer, ez esetben a mese belső, mögöttes „nyelvi erőtere” és a magyar csillagos ég között, de még az angolban szétesett elemeket is értelmezni tudjuk.

Hősünk személyével is érdemes még foglalkozni. Mint mondtuk, kislegényről, *süldő* fiúról van szó, akinek még érnie kell, akit még be kell tenni a dagasztó- v. *sütőteknő*be. Bár a *süldő* szó nem szerepel a mesében, a fiú koránál fogva mégis nyugodtan ideérthetjük, már amennyiben a mese nyelvi-mitikus rendszerében helye van. Márpedig nagyon is van, hiszen az egész történet Bika hangulatú, a *Süldők* pedig nem más mint a Hyades néven ismert csillagcsoport a Bika csillagkép fejében. Ennek legfényesebb csillaga az Aldebaran (Bújdosók lámpása), melyet a Bika szemével azonosítanak, és szembajokkal is kapcsolatba hozzák pl. horoszkópokban. Ezt a magyarázatot a nagy oxfordi szótár is megerősíti, amennyiben a Hyades nevet köti a latin *suculae*

---

⁸ Megjegyzendő, hogy a Lyra csillagképben szereplő lant fölhaladását viszont Orfeusznek vagy Hermésznek tulajdonítják.

‘malacok’ alakhoz is. A magyar *Süldők* elnevezés azért is fontos, mert újabb adatot szolgáltat a Bika ~ Disznó megfeleléshez a nyugati és kínai-török állatövi rendszer között. Úgy látszik, múlt századi nagyszótárunknak megvoltak a saját forrásai csillagnevek dolgában, mert a Hyades e nevét még Toroczkai sem ismerte (ő a *Kikelethírmondó* és *Mébkas* neveket közli). Az ilyen korú legénykék törekvéseiről pedig érdemes szó szerint idézni *Az esztendő köre*⁹ című hézagpótló kiadványból: „BIKA: 10 és fél éves kortól 14 éves korig; Öngyarapító: az anyag értékeiben az önérdekét szolgáló erőket találja meg. Az öröm-elv vezérli. Önös: megkapja a figyelmeztetést: ön ő, tehát erőit önmaga, ön-magja testi-lelki-szellemi táplálására fordítja...” (20.old.)

Láttuk fentebb, hogy a *pandúr* két jelentése közötti kapcsolat az angol nyelvből nem, a magyarból viszont tökéletesen magyarázható (de természetesen csakis ennek a mesének és népi csillagneveinknek köszönhetően). Ha itt rendszerről van szó, akkor feltételezhetjük, hogy ugyanez a párhuzam, vagy hozzá nagyon hasonló még akad. Ilyet találunk *koboz* szavunkban, ugyanis ennek szintén két jelentése ismert a mai köznyelvben, és ha eddig úgy gondoltuk, hogy a pengetős hangszernek meg ingóságok (hatósági) lefoglalásának, azaz *elkobozás*ának, aztán már tényleg nem lehet semmi köze egymáshoz, akkor itt az ideje, hogy felülbíráljuk e borúlátó és kishitű vélekedésünket. Az ilyen vélekedések – amellet, hogy velük elzárjuk az utat saját hagyományunk megismerése és megértése előtt – a (nyelvi) jel önkényességét hirdető úgynevezett „modern tudomány” malmára hajtják a vizet; hagyjuk mi azt a malmot, hadd forogjon magának. Ugyanis gondoljuk meg, mi történik mesénkben a *koboz*szal? Hát pontosan az, hogy *elkobozzák*! Mert mit jelent „elkobozni”? Azt, hogy el- vagy visszavenni valamit attól, akit az a tárgy törvényesen nem illet meg, aki annak birtoklására nem jogosult. Sárkányt pedig nem illet meg se koboz, se fekete tyúk.

Ellene lehet vetni azt, hogy olyan szavakkal foglalkozunk, amelyek így nem szerepelnek a mesében: *süldő* és *koboz*. Ezt csak az indokolhatja, ha e szavak tartalmi-fogalmi szempontból helyet kérhetnek maguknak a mese nyelvi erőterében. Ezt a *süldő* esetében talán már sikerült igazolni, de a *koboz* csak akkor maradhat meg, ha legalább még egy szálon tudjuk kötni az eddigi fejtegetésekhez. A mesétől, de más népművészeti alkotástól se várjuk el hogy értelmezze saját magát; az a mi dolgunk. Az értelmezés a mi dolgunk, ennek elmulasztását hanyagság és lustaság nem menti, de az arra való hivatkozás sem, hogy a Nyugat-Európából kölcsön kapott – és büszkén fitogtatott – szerszámosládában nincs kulcs a mi hagyományunkhoz (érdekes módon ebből sokak számára e hagyomány lesajnálása vagy agyonhallgatása következik, nem pedig a kulcs megkeresése). Az odaát elvesztett kulcsot nekik kell megkeresni, mi legfőlegbb segíthetjük őket ebben (ez elől viszont nem szabad elzárkózni). A magyar nyelv szerencsére most sem hagyja cserben az elemzőt, már amennyiben hisz benne és rá meri bízni magát. Érdemes szó szerint idézni tájszótárunkból:

koboz² fn. **1.** szalmából v. gyékényből font gömbölyű kosár **2.** a lopótök kivájt belü és megszáritott terméséből készült tojástartó.

kóbor (szalmából v. fűzfavesszőből font) nagy kosár gabona, tyúkok, kotlós tartására.

kopoz¹ ige... (baromfit) kopaszt... tollat foszt... (babot hüvelyéből) kifejt... (ÜMTESZ)

Látnivaló, hogy *koboz* szavunk nem is két, hanem a tájéjtést is figyelembe véve három jelentésű, melyek látszólag teljesen különböznek, de mi most már nem hiszünk a bennünk berzenkedő kisördögnek, aki nagyon szeretné a teljes nyelvi önkényesség megcsillagozott példájaként felmutatni e háromszoros „homonímát”. Mert mit tartanak ebben a ‘kosár’ jelentésű *koboz*ban, vagy *kóbor*ban (*koboz* szavunk új hangtani változata)? Éppen azt a két dolgot, melyek oly fontos szerepet játszottak mesénkben, illetve az eddigi elemzésben: gabonát (lásd *dagasztó*- vagy *süítő*teknő) és (tojó vagy kotlós) tyúkot meg a tojásokat. A *kopoz* igét pedig mintha csak a hézagok kitöltése kedvéért hozta volna létre nyelvünk: a tyúk mellett itt már a paszuly is szerepel, ami

---

⁹ Alcíme: *A Napút 12 téridő-egységének vázlatos jellemzése*. Örökség Könyvműhely, h.n., 1999. Rövid bevezető a szellemi örökségünk kereteit megszabó állatövi rendszerbe, s nagyon ajánlható mindenkinek, aki ebben az irányban az első lépéseket teszi.

pedig a kopasztást illeti, a tyúk és a koboz elkobzásával a kisfiú bizony alaposan meg is *kopasztja* sárkányunkat.

Legalább még néhány további párhuzamra érdemes figyelni. 1. A pengetős hangszerekkel foglalkozó szócikkeiben nagyszótárunk rendre megemlíti egy különös népnyelvi szólást, mely e hangszereket (egész pontosan a kobozt és tamburát) *mácsikészedőnek* nevezi. A mai köznyelv ezt a konyhai eszközt ‘laskaszedő’ vagy ‘tésztaszűrő’ néven ismeri, és a hangszer népi elnevezésének oka az eszköznek a hangszeréhez hasonló nyele és öblössége. Mindenesetre érdekes, hogy hangalakja fedés van a MuZSiKa és MáCSiK között (e név valószínűleg a *csíkmák*, *mákos csíke* alakokból jött létre). Másfelől pedig idevonható a MaCSuKa szó, mely furkósbotot jelent, a *macsukás* pedig hajdút, poroszlót, tehát jelentésben közel áll a pandúrhoz. 2. A *pandúr* hangalakjában benne van – hangrendi váltással – a *pend-ít*, *pend-ül*, sőt a *pang* is, melyet éppen a legtudományosabbnak tekinthető mai szótárunk¹⁰ hangutánzással magyaráz, mégpedig a harangzúgásra utaló *kong* ige mintájára (pl. olyan szólásokban, mint a *Kong az ürességtől*, illetve a kissé argóizű *Pangás minden vonalon*). Mellesleg a *kong* és *cseng* igéknek egyaránt van *bong* párjuk, és megfontolandó, hogy nyelvünkben nemcsak a húr, hanem az érc is peng (innen *penge* főnevünk). 3. Lehet mosolyogni azon a magyarázaton, melyet múlt századi nagyszótárunk a *csősz* eredetére ad: „csősznek hívják, mert csővel (puskával) szokott járni”. De emlékezzünk vissza a *pandúr* szócikkében egyik jelentésként szereplő *látó* kifejezésre, és kössük ezt össze a Hyades legfényesebb csillagával, a vörös Aldebarannal, mely éppen a Bika *szeme*. A csősznél lévő *cső* nemcsak puska, hanem messzelátó is lehet, márpedig erre az eszközre (illetve képességre) a mezőőrnek nagy szüksége van.¹¹

A nyelvi bűvülatok elvonták figyelmünket a Lant csillagkép külső képétől, ahogyan őt Hevelius csillagtérképén látjuk. A madár törzse a hangszer, de nagyon hasonlít címerpajzshoz is, melyet mintegy páncéllként, vértként tart maga előtt. Valóban, sok ilyen ábrán a madár testét országcímer tölti ki, s ilyenkor gyakran kétféjű a madár. Ez az a griff, mely a Kos képjeként kazettás mennyezeteinken is megjelenik, s két fejével (illetve egyetlen, de hol jobbra, hol balra hajló fejével) a Kos-Mérleg közötti napéjegylenősségi tengelyt idézi meg. Pajzshoz való hasonlósága azért is érdekes, mert görög hitregék szerint Hermész teknősbéka pajzsból készítette az első lantot, a Hevelius-féle térkép pedig azt írja, hogy régen egyenesen *teknősbéka*ként (emlékszünk még a *teknő* korábbi előfordulására) ábrázolták, mivel igen lassan mozog az égen, ami nem csoda, hiszen a Sárkányt (és természetesen a Kísöncölt) leszámítva, a Sarkcsillaghoz legközelebb eső csillagképek közé tartozik. *Páncél* szavunk (különösen *páncér* alakban) újra megidézi a *pandúrt*; hangtani párhuzamként gondoljunk olyan szóbokrokra mint *pindur* – *picur*, *pénz* – *pendül* – *pengő*. Ha még *pánt* szavunkat¹² is hozzávesszük, akkor a mozgás lassúsága, a nehézkesség mellett a megfogó-lekötő erők működésére is figyelhetünk. Ezek az erők legteljesebben azonban magában a Sárkányban összpontosulnak, hiszen ő még lassúbb mozgású, mint a Lant, a Hevelius-tól átvett képen jól látható csavart farkával pedig a Bakot idézi meg az Állatövből, mint a lefogó-korlátozó erők legfőbb képviselőjét. (A harmadik „földes” jegyet, a Szüzet bizonyára a Sárkány feleségében találjuk meg.)

Talán az utolsó szál elvarrására készülve kérdezzük meg: az igazán sajátos *Kottafijas* népi csillagneven kívül van-e más, nem nyelvi kapcsolat tyúk és zene között? Úgy tűnik, van, és itt szeretnénk megköszönni Berecz Andrásnak, hogy erre felhívta figyelmünket két észrevételében. 1. Gergely András türei énekes, készülődve az énekléshez, tüzet rak az erdőszélen, s ezt mondja: „Olyan tüzet teszek, hogy annál még a Fiastyúk is megmelegszik!” 2. Lőrincz László egyik könyvében elmondja azt az esetet, amikor is a mongol pásztor nem volt hajlandó énekelni a

¹⁰ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-III.*

¹¹ Tudomásunk van arról, hogy az állatövi csillagképeknek vannak megfelelőik a sarkcsillaggal együtt forgó csillagképek, illetve állócsillagok között. Ennek vizsgálatához nincs meg a kellő tárgyi tudásunk, de nem csodálkoznánk, ha ilyen kapcsolat lenne létesíthető a Bika és a Lant, illetve Vega között.

¹² Tudjuk, hogy mai szótáraink e szavakat különféle idegen nyelvekből eredeztetik, szívósan fenntartva a 19. században kialakult nyelvészeti iskolák elveit és módszereit. Nekünk azonban fő kérdésünk nem az, hogy honnan ered valamilyen szó, hanem az, hogy hová épül be.

kivonult népzene-kutatóknak, amíg föl nem kelt a Fiastyúk. – Végül két érdekes angol idézet a nagy oxfordi szótárból: 1. „Csillagzene érkezett le hozzám a Plejádokból” (a *siderean* szócikkében). 2. „Ausztrália őslakói a Plejádokban leányok csoportját látják, akik zenekíséretet szolgáltatnak táncos összejövetelhez” (a *corroboree* szócikkében). Ne nagyon törjük magunkat annak bizonyításával, hogy a türei, mongol és ausztrál énekesek titokban jártasságot szereztek görög mitológiában, ez utóbbi szerint ugyanis leányok vagy galambok a Plejádok, de zenéhez nincs közük.

E rövid írásban célunk a népmese néhány kimondott – és néhány ki nem mondott – kulcsszavának nyelvi elemzése volt, illetve a kapott nyelvi adatok megfeleltetése a történetnek és szereplőinek. Láttuk, hogy a csillagos ég és nyelvünk jelenségei, szókincsünk belső összefüggései között miféle párhuzamok találhatók, s ezek milyen rendkívüli kölcsönös magyarázó erővel bírnak. Ezek után érthető, miért nem tudunk mit kezdeni olyan – főleg csillagász körökben hallható – vélekedésekkel, miszerint csillagképek csak képzeletünkben léteznek, nem a valóságban, és igazán ideje volna leszámolni az efféle ósdi babonákkal. Az itt közölt és ehhez hasonló elemzések, felismerések birtokában magunk inkább úgy véljük, kevés valóságosabb dolog van a csillagképeknél, és aki ósdi babonának tartja őket, ne nagyon számítson arra, hogy lényegi felismerésekre juthat nyelvünkről és műveltségünkről, sajátos – tehát a görög-latin, nyugat-európai, ázsiai stb. kultúrákból le nem vezethető – szellemi hagyományunk belső szerkezetéről és irányvonalairól. Természetesen az is lehetséges, hogy az így vélekedők nem is vágnak efféle felismerésekre.

Végül jelezni szeretnénk, mivel kellene még foglalkozni egy komolyabb elemzésben: a) a Nap úgynevezett *apexpontja* a Vega (Csősz) közelében van, vagyis napunk és az egész naprendszer forgása közben ebben az irányban halad; b) a Nap hátráló mozgása miatt a sarkcsillag is „cserélődik”, és egy korábbi világkorszakban a Vega töltötte be ezt a szerepet; c) a csillagfejtésben a Lant csillagkép másik neve (pl. az angol nyelvben) az „alászálló keselyű” (Vega arabul „lebukó”) szemben a Sassal, mely „felszálló keselyű” (*Atair* nevű főcsillaga arabul „repülő” jelentésű). – Ezeket, és még egyéb, itt föl sem vetett körülményeket okvetlenül figyelembe kell majd venni, sőt alaposan vizsgálni. Lehetséges, hogy erre a vizsgálatra nem fenti mesénk, hanem valamely más népmese, vagy népművészetünk más alkotása fog alkalmat szolgáltatni.

Debrecen, 2000. február 22.